

Сацький П. В.

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політичної історії

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Satskyi P. V.

PhD of History, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Political History
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ТЮРКСЬКИХ ДЕРЖАВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК БАЗА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

THE ECONOMIC SYSTEM OF TURKIC STATES OF EARLY MIDDLE AGES AS THE BASIS OF STATES GOVERNMENT

Анотація. У статті досліджується особливість процесу формування системи господарювання номадів Євразійського Степу в період раннього Середньовіччя. Аналізуються переваги і слабкі сторони даного типу господарювання порівняно з господарством країн, економіка яких базувалась на обробці землі. У контексті дослідження процесу формування системи господарювання номадів автором аналізується процес формування суспільних інститутів кочовиків у період раннього Середньовіччя. Вивчається процес утворення соціальної структури у тюрків раннього Середньовіччя. Дослідження здійснюється на основі аналізу текстів кам'яних стел, які написано рунічним письмом ранньосередньовічних тюрків.

Ключові слова: номади, кочове скотарство, державна організація, безпека господарської діяльності, поділ праці.

Постановка проблеми. Історія господарського життя відкриває для сучасного дослідника можливості для розуміння процесу формування принципів соціальної організації суспільства. Вивчаючи історію господарської діяльності людських цивілізацій у період раннього Середньовіччя неможливо не відзначити вагому роль у господарському житті тогочасного світу економіки кочовиків (номадів). Ця економіка забезпечувалась особливою політичною системою, яка відіграла особливу роль у світі раннього Середньовіччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тиці взаємообумовленості економіки і політичної системи номадів було присвячено праці видатних учених-номадистів А. Хазанова [1], В. Бартольда [2], Садрі Максуді Арсала [3], Ю. Худякова [4] та ін. Особливо слід відзначити роль праці А. Бернштама [5], присвяченій безпосередньо соціально-економічній системі тюрків раннього Середньовіччя. Проте необхідно звернути увагу на вплив номадичної економіки тюркських держав раннього Середньовіччя на процес створення, становлення і функціонування держав за відповідних умов міжнародної політики та особливостей економіки номадів у відповідний період історії.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей економічної системи, яка визначала становлення і функціонування політичної системи тюркських держав раннього Середньовіччя.

Кочове скотарство є особливим видом господарської діяльності людини. Для ведення господарства кочовики завжди потребували великих площ території, які необхідні щоб випасати отари худоби. При цьому, із великими стадами могли вправлятися невелика чисельність людей, що обумовлювало домінування у кочовиків нуклеарної сім'ї. Власне, нуклеарна сім'я була первинною одиницею в системі організації господарської діяльності спільнот номадів [1, с. 230-231]. Отже, чисельність населення Степів хоча й суттєво поступалась чисельності населення дер-

жав, економіка яких базувалась на землеробстві. Номади у період раннього Середньовіччя мали достатні можливості для ведення ефективної господарської діяльності. Проте, для кочовиків Степу необхідно було забезпечувати свою господарську діяльність від зовнішніх посягань. При цьому, номадам слід було захищати великі площі від вторгнення на них. Тому створення кочових держав було обумовлено способом ведення господарства кочовиків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захист від зовнішнього вторгнення на кочовища був необхідним номадам через екстенсивний спосіб ведення їхнього господарства, оскільки тварини, яких культивували кочовики, під час випасу витоптували трави на площах значно більших, ніж споживали в їжу. Відповідно, вторгнення на пасовища представників іншої сім'ї чи народу мало наслідком псування великих площ пасовища. Державна організація мала можливість організованими силами забезпечувати захист пасовища, тому на прикладі соціальної організації кочовиків Середньовіччя ми бачимо, що особливість ведення номадами господарства призводила до їх розрізненості. Про це йдеться у тексті стели Кюль-тегіна, де вказано, що народ тюрків бродив по чужих країнах знеможений [6, с. 39; 7, с. 62; 8, с. 35]. Але особливість державної організації, за її наявності, закладала можливості для надзвичайно тісної консолідації соціально-політичної консолідації, що було заслугою кагана, організатора тюркської держави, який був збирачем народів й робив мало чисельний народ численним [6, с. 24; 7, с. 71; 8, с. 40].

Проте перекочівлі будь-якого кочового народу були єдиним зручним способом ведення господарської діяльності, оскільки давали можливість культивувати цінні породи коней у відкритому ландшафті. Також кочовий спосіб ведення господарства сприяв зменшенню потреби в численній людській праці, оскільки для випасу худоби у відкритому ландшафті необхідно значно менше робочої сили, ніж у закритому. Додана вартість під час виробництва продуктів

кочового скотарства була значно вищою, і це створювало можливість для накопичування великих багатств, що давало змогу номадам відчувати себе економічно більш мобільними і самостійними ніж землероби. Водночас кочове скотарство не створювало передумови для розвитку побічних галузей, як того вимагало землеробство (створення різноманітних ремесел, умов для зберігання виробленого продукту тощо), а тому у номадів не було необхідності за рахунок виробленого продукту утримувати суміжні господарстві галузі. Відповідно, номадизм був зручним видом господарської діяльності у відповідному географічному ландшафті. Крім того, номадизм створював передумови для мобільності, а це на відміну від стаціонарного перебування на одному місці землеробів та представників інших господарських спеціалізацій раннього Середньовіччя усувало необхідність для кочовиків низки потреб і, відповідно, необхідність низки витрат. Це було додатковим фактором, який сприяв накопиченню ресурсів номадами. Але і ресурси номади накопичували у формі табунів худоби.

Слід відзначити особливу відмінність господарського життя землероба, який у періоди між урожаєми мав забезпечити ризики і здійснювати суміжні господарські витрати, зокрема, на утримання домашньої худоби, городництво та садівництво, оскільки він міг не отримати очікуваного врожаю від польоводства. Відповідно, нарощування паралельно із основною галуззю землеробством суміжних галузей, значно знижувало додану вартість від основної – культивування зернових. Щодо господарства номадів, то воно передбачало можливість споживати продукти в будь-який момент, оскільки тварин можна було використовувати на м'ясо по досягненні ними практично будь-якого віку. Тож суміжними галузями у кочового скотаря були лише переробка продуктів від культивування тварин, для чого він використовував лише свою власну працю і не потребував здійснення поділу праці в суспільстві. Своєю чергою, поділ праці спостерігався у спільнотах, економіка яких базувалася на землеробстві, а саме відокремлення городництва, садівництва, ремесла, догляду за домашньою худобою, догляду за житлом тощо. Відповідно, у землеробських спільнотах була низка професій, без яких вони фактично не мали змоги якісно здійснювати свою господарську діяльність. Отже, землеробська економіка передбачала необхідність поділу праці на низку дрібних спеціалізацій, між якими була не надто відчутна межа, проте всі ці спеціалізації передбачали необхідність наявності численних робочих рук, які були задіяними не в основній сфері виробництва – культивуванні зернових.

У номадів ситуація із поділом праці складається принципово інакше. Поділ праці відбувається набагато глибше, а спеціалізація була значно вужчою і професії від початку більш віддалені одна від одної. Так, відразу постає окрема професія воїна, котрий не займався господарською діяльністю і перебував на утриманні у пастухів. Відповідно, у номадів суспільний поділ за професійною ознакою поділявся на тих, хто працює, і тих, хто воює. Іноді це мало яскраво виражений статевий характер. У спільнотах, які базувалися на кочовому скотарстві, професія воїна виділяється і набуває самостійності значно швидше, ніж у спільнотах, які базувалися на землеробстві, тому сформувалося уявлення про номадів як про агресивних нападників. Але насправді спільноти номадів були лише зручною економічною базою для військової діяльності. Це заклало підвалини для більш високого професійного рівня війська, яке базувалося на номадичній економіці, а також високий ступінь організованості воїнів у номадичній спільноті обумовлював високий ступінь організації й дисципліни усієї спільноти. Це заклало уявлення про кочових ско-

тарів як про систематичних нападників на землеробів, і сформувався міф про одвічне протистояння між скотарем і землеробом. Високий ступінь організації війська номадичної спільноти й суспільства обумовлювався й постійною необхідністю контролю з боку державних інституцій виробленого продукту для його вилучення на утримання війська, тому у номадичних спільнотах, незважаючи на глибокий професійний поділ між воїнами і пастухами, обидві професії були нерозривно пов'язані, оскільки воїнам необхідно було постійно вести облік ресурсів для ефективного їх вилучення. Відповідно, у номадів панувала висока концентрація управлінського ресурсу на рівні всього народу. Тож військо пересувалося разом із господарською частиною суспільства, маючи завжди поряд свою економічну базу. Проте військова одиниця на рівні народу була економічно самодостатньою.

Висока економічна ефективність господарства кочових скотарів обумовлювала глибоку замкненість общин. А самодостатність господарської діяльності номадів натуралізувала їх економіку, тому, як відзначають окремі дослідники номадизму, тюрки не прагнули розбудовувати системну торгівлю з іншими державами, які базувалися на землеробстві [4]. Стела Кюль-тегіна говорить нам про намагання тюрків обмежувати їх економічні відносини із китайцями лише отриманням від них данини, знаходячись в Отюкенській черні [6, с. 38; 7, с. 62; 8, с. 35]. Тобто номади прагнули підтримувати власну економічну незалежність, мінімізувати свою залежність від зовнішніх ринків, проте розглядали інші держави як джерело цінних для них ресурсів. Так, ресурсами, які прагнули отримувати тюрки від китайців, були золото, шовк і алкоголь, тобто ті ресурси, які не були стратегічно необхідними для функціонування держави номадів, але цих предметів розкоші потребувала аристократія Тюркської держави. Отже, цей фрагмент стели Кюль-тегіна говорить, що тюркське господарство було самодостатнім, натомість, економічний вплив китайці мали на аристократію завдяки її специфічним потребам. Із-за цього китайці прагнули розбудовувати свої відносини з державами номадів у Степах завдяки постачанню для них у формі сплати данини необхідними для аристократії кочовиків ресурсами, тому заради контролю ситуації в Степах й на власному прикордонні та торговельних шляхах китайці здійснювали дипломатичний вплив на номадів на даних засадах. Такий економічний вплив на держави номадів зі сторони китайців був доволі ефективним, на що нам вказує текст стели Кюль-тегіна. Зокрема, у фрагменті, де йдеться про прагнення беків та тюркської аристократії селитися ближче до китайського кордону аби отримувати від «народу табгач» кращі подарунки [6, с. 39; 7, с. 62; 8, с. 34–35]. У результаті тюркські беки прийняли китайські титули [6, с. 18; 7, с. 65; 8, с. 37]. Така дипломатія китайців протягом століть виявилася досить ефективною. Проте інтеграція до соціально-політичної системи Китайської імперії тюркських племен у результаті занепаду тюркських каганатів – спадкоємців Тюркського каганату Ашина призвела до соціальної руйнації тюркських народів, про що вказано у стелі Кюль-тегіна [6, с. 18; 7, с. 65; 8, с. 36–37]. Зокрема, йдеться, що тюркський народ вимушений був поневірятися чужими краями [6, с. 39; 7, с. 62; 8, с. 35]. Текст стели говорить, що тюрки вимушені були воювати за інтереси Китайської держави, і народ економічно занепав [6, с. 18; 7, с. 65–66; 8, с. 37]. Каган же, відновлюючи тюркську державність, малочисельний народ зробив численним і незалежним народ зробив заможним. Отже, можемо зробити висновок, що лише власна номадична держава могла забезпечувати тюркським народам умови для їх повноцінної економічної реалізації.

На даному етапі дослідження слід відзначити важливий фактор економічного розвитку номадичних народів. Лише мобільні держави й армії, а саме на таких засадах вони створювалися тюркськими каганатами, могли закласти умови для повноцінного розвитку номадичної економіки, будучи зацікавленими в мобільних ресурсах у вигляді табунів худоби. Китайці прагнули максимально седентаризувати номадів (стимулювати до осілого способу життя), проте седентаризація призводила до руйнування господарства кочовиків. Але цілковито седентаризувати номадів китайцям не вдалося, оскільки формування мобільних військових формувань, очолюваних шадами (восначальниками), стимулювало кочівників до участі у створенні номадичної тюркської державності. Такою державою стає Другий Східнотюркських каганат.

Військові перемоги над противниками тюркського шада, який згодом став каганом [9, с. 65], дають поштовх до визнання його влади усім тюркським народом. Заради відновлення тюркської державності, військовий загін на чолі із шадом мав забезпечити власну самодостатність. Цю самодостатність для них можливо було забезпечити, відкочувавши із територій, які було визначено китайським імператором для проживання тюркських племен [10, с. 22]. Відкочувавши, вояки загому вимушені були годуватися оленями і зайцями [9, с. 65], тобто жити полюванням і бути економічно самодостатніми. Довівши, що його загін здатний функціонувати самодостатньо, шад отримав змогу об'єднати навколо себе тюркські племена. Отже, економічна самодостатність тюркської державної організації мала сполучитися із самодостатньою економікою тюркських народів, при цьому, як бачимо із текстів Кюль-тегіна і Тоньюкука, військо шада, майбутнього кагана, мало бути самодостатнім також і відносно народів, які стали згодом йому підвладними, тобто могло діяти автономно від певної території та її господарських ресурсів [6, с. 19; 7, с. 66–67; 8, с. 37]. Відповідно, зацікавленість у державній організації у тюркських народів була більшою, ніж у шада і його війська, тобто економіка тюркських народів потребувала силового й організаційного забезпечення зі сторони тюркського кагана.

У ситуації, коли тюркським шадом на чолі загому здійснювалося об'єднання навколо нього тюркських народів, ключову роль відіграє фактор відкочування загому шада із визначених китайським імператором кочовищ. Тобто фактично військо на чолі із шадом взяло під власний контроль великі простори, які були необхідні тюркським народам для ефективного розвитку їхнього господарства як пасовища. Тюркські народи мали зацікавленість у формуванні власної державності та її забезпеченні адміністрацією кагана та його війська заради отримання належних умов ведення кочового господарства. Саме тому в стелі Кюль-тегіна йдеться, що каган бідний народ зробив багатим. Проте ми не можемо стверджувати, що тюркські народи свідомо здійснювали свій вибір на користь номадичної державності, яку їм пропонували їхні шади. Тюркські народи мали господарство, яке потребувало просторів для кочовищ і захисту на цих просторах зі сторони війська, котре було би настільки ж мобільним, як і господарство тюркських народів. У процесі формування тюркської державності ми бачимо природний союз між народом (тими, хто працює) і каганом та його військом (тими, хто воює).

Вагомою передумовою для формування тюркської номадичної державності була самодостатність війська шада, який формував державність і ставав каганом. Ця самодостатність заклала підвалини для економічної ефективності держави, яка заради своєї розбудови не потребувала надзвичайної кількості ресурсів за високо-

продуктивного господарства кочового скотарства, котре не потребувало великих капітальних затрат. Велику цінність економії ресурсів відзначає стела Кюль-тегіна у фрагменті, в якому вказується, що народ, який не знає стану голоду, не може цінувати стан ситості [6, с. 39; 7, с. 62; 8, с. 35]. Самодостатність була метою як кагана так і кожного господарства.

Слід відзначити вагому особливість номадичної економіки тюрків раннього Середньовіччя, її неорієнтованість на накопичення ресурсів і багатств. Висока мобільність у просторі давала можливість високої продуктивності, проте без створення накопичень. Відсутність накопичень позбавляла економіку можливості тривалого планування і створення системи страхування та запозичень, що в цей період вже набуло значного розвитку у Китайській імперії, Візантії тощо. Номади здійснювали концентрацію ресурсів у вигляді отар худоби. Коли умови давали змогу утримувати максимально значні стада худоби, то держави номадів мали можливість здійснювати масштабні військові операції, адже стада худоби давали змогу каганам утримувати великі військові підрозділи. Стела Кюль-тегіна говорить нам за хронологією подій, що каган, забезпечивши народу достаток, здійснює масштабні військові операції [6, с. 24; 7, с. 71; 8, с. 40]. Проте військові операції вимагали від підвладного каганові Елю (союзу народів) високого ступеня організації, тому для нас постає питання адміністрування як економіки тюркського Елю, так і війська.

Нижче за каганатами у політичній ієрархії тюркської державності посідали шади та ябгу. Тюркські володарі над народами, які мали посади шадів і ябгу, повинні були перебувати разом із підвладними їм народами із своїми військовими контингентами. За рахунок господарської діяльності підвладних народів ці посадовці утримували свої військові контингенти у плату за ресурси на утримання війська, володарі повинні були забезпечувати умови для господарської діяльності своїм підвладним народам. Забезпечувати свої народи умовами для господарської діяльності володарі мали можливість лише відвойовуючи нові пасовища та захищаючи контрольовані ними ресурси для випасу худоби, тому економіка кочових народів і Тюркського каганату постійно перебувала у стані мілітаризації, і її мобільний характер був для цього надзвичайно вагомим фактором. Відповідно, мобільний характер економіки підвладних народів тюркські володарі прагнули максимально використовувати як свою стратегічну перевагу, тому головні ресурси, котрі накопичували тюркські володарі, становили ті, які були мобільними. Так, енісейські стели згадують як головне майно померлого бека «на чотирьох ногах» і «на восьми ногах» [11; с. 102], тобто худобу і юрти. Обидва види майна були мобільними. Висока мобільність економіки була обумовленою також і необхідністю для тюркських володарів постійно знаходитися із своїм народом. Це, з одного боку, надзвичайно зближувало володаря і народ, що видно із текстів енісейських стел [11; с. 102, 104]. Фактично, володарі переживали за свій народ як за власну родину. З іншого боку, постійне перебування володаря при своєму народі й перекочовування разом із ним мало забезпечувати постійний облік майна, котре мав народ, і його оперативну мобілізацію для потреб номадичної державної організації.

Слід зауважити, що володарі держав, які базувалися на землеробській економіці, прагнули в усі віки седентаризувати номадів із-за труднощів вилучення у кочовиків ресурсів, тому ефективно мобілізувати ресурси у кочових народів мав змогу лише державний апарат номадичних держав, котрий постійно функціонував при кочовому племені та регулярно із ним здійснював перекочовування.

Цей апарат вибудовувався за тими самими принципами, які лежали в основі механізму функціонування номадичної економіки. Так, каганом призначалися посадовці над кожним народом, який йому підкорявся. Ці посадовці отримували від кагана посади шадів і ягу [6, с. 19–20; 7, с. 67; 8, с. 38]. Тобто володарі над підкореними племенами не були виборними, і їхній статус на початку перебування на посаді цілковито залежав від волі кагана. Надалі володарю було необхідно, щоб підвладний йому народ визнав його владу, тобто завоювати авторитет у цього народу. Про це нам говорить той факт, що володарі підкорених народів мали значну автономію в каганаті. Так, слід звернути увагу на порядок управління підвладними народами каганом, який ілюструє стела Кюль-тегіна у початковому фрагменті, в якому каган звертається до своїх підвладних. Він закликає їх слухати його мову, в якій немає неправди [6, с. 37; 7, с. 60; 8, с. 33–34]. Тобто каган здійснював управління підвладними йому народами за принципом скликання їхніх володарів й надання їм відповідних розпоряджень. Зазвичай підвладні народи на чолі із ханськими призначеннями мали автономію в управлінні, що обумовлювалось їх господарською автономією, оскільки народи мали змогу здійснювати господарську діяльність, базовану на кочовому скотарстві, нецентралізовано. І вони її, власне, й здійснювали нецентралізовано, про що нам говорить фрагмент із стели Кюль-тегіна, в якому вказується, що над усіма володарями тюркських народів має бути каган, котрий знаходиться в Отюкенській черні [6, с. 37; 7, с. 60; 8, с. 34]. Тобто автономним від інших народів мав бути народ, котрий був підвладний тюркському каганові і автономність свою він мав за регіональним принципом, визначаючи за власне кочовище лише Отюкенську чернь.

Отже, в Тюркському каганаті народи свій автономний статус визначали за регіональним принципом. Не дарма в стелі Кюль-тегіна йдеться про примушення сусідніх народів до миру [6, с. 24; 7, с. 71; 8, с. 40], тобто усунення небезпеки з їх сторони для підвладних каганові народів. Відповідно, таким чином, каганом встановлювалися межі його каганату. Ці межі були умовними, проте фактично в ході військових походів каган встановлював ті межі, в яких могли здійснювати господарську діяльність підвладні йому народи. Проте каган зберігав за собою право на мобілізацію підвладних йому народів. Підстави для мобілізації підвладних народів нам надають тюркські стели Кюль-тегіна і Тоньюкука, в яких йдеться, що каган збирав володарів підвладних йому народів для передачі їм принципів управління державою, як у випадку зі стелою Кюль-тегіна, послання якої всі вони мали «добре слухати» [6, с. 37; 7, с. 60; 8, с. 33–34]. Тобто каган давав настанови своїм васалам, визначаючи державний устрій. Також, каган збирав своїх васалів заради організації

походу. Каган виступав як інституція, якою визначалися принципи державного управління, а також головний воєначальник. До компетенції кагану, беззаперечно, слід віднести функцію оголошувати війну.

Висновки. Отже, тюркська державність у період раннього Середньовіччя постала на основі особливого характеру номадичної економіки. Це була особлива економічна система, яка відзначалась високим ступенем мобільності завдяки культивуванню тварин, котрі активно пересувалися просторами пасовищ. Тюркська економіка потребувала незначних вкладень порівняно з економікою сусідніх держав, економіка яких базувалась на землеробстві. Ці особливості були її сильними сторонами і водночас визначали політичну систему, котра мала гарантувати надійне функціонування номадичної економіки тюркських держав. Своєю чергою, тюркські володарі та їх війська мали забезпечувати для тюркських народів пасовища, щоб ті могли успішно розвивати своє господарство. Тюркські кагани та призначені ними над підвладними народами шади і ягу завдяки самодостатності їхніх військових формувань мали змогу залучити під свою владу кочові народи, формуючи Ель (племінний союз). Таким чином, на ґрунті самодостатності військових ватаг склався своєрідний «суспільний договір» між кочовими племенами і військовими ватагами на чолі із шадами, які, беручи під свою владу народи, ставали каганатами. Водночас економіка тюрків раннього Середньовіччя була самодостатньою і не потребувала значного вливання ресурсів ззовні, що визначало низький рівень її товарообороту з економіками сусідніх держав, економіка яких базувалась на землеробстві. Лише тюркські володарі отримували данину від китайських імператорів у вигляді предметів розкоші, тому сформувалися специфічні особливості дипломатії між тюркськими державами й Китайською імперією. Фактично тюркські володарі, зводячи нанівець торговельні відносини з Китаєм, визначали його дипломатію, спрямовану на задоволення номадичних володарів. Специфіка економіки ранньосередньовічних тюрків визначала політичний устрій їхніх держав, яка полягала у високому ступені автономії тюркських володарів, які стояли над народами Елю тюркського кагана. Проте вони мали слідувати визначеним каганом принципам державотворення та державного управління й брати участь у походах, які здійснював каган. Крім того, каганом визначалися межі як його держави (Елю), так і кочовищ підвладних народів.

Проблематика обліку вироблених у тюркських державах ресурсів, регламенту їх використання і порядок стягнення данини із підвладних каганові та його ставленикам народів залишаються відкритими. Подальші дослідження економіки і політичної системи тюркських держав раннього Середньовіччя необхідно зосередити на цій проблематиці.

Список використаних джерел:

1. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов ; изд. 3-е, доп. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
2. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В.В. Бартольд // Сочинения : в 9 т. Т. 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М. : Наука, 1968. – С. 19 – 192.
3. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Садри Максуди Арсал. – Казань : Фэн, 2002. – 412 с.
4. Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах: оружие и войны древних тюрков в степях Евразии / Ю.С. Худяков. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – 192 с.
5. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII. Восточно-тюркский каганат и кыркызы / А. Бернштам. – М.–Л.: АН СССР, 1946. – 208 с.
6. Радлов В.В., Меліоранскій П.М. Сборник трудовъ Орхонской экспедиціи. IV. Древне-тюркскіе памятники въ Кошо-Цайдамъ / В.В. Радловъ, П.М. Меліоранскій. – С-Пб. : Типографія Императорской Академіи наукъ, 1897. – 33 с.
7. Меліоранскій П.М. Памятникъ въ честь Кюль-Тегина съ двумя табліцами надписуй / П.М. Меліоранскій. – СПб. : Типографія Императорской Академіи наукъ, 1899. – 144 с.
8. Малов С.Е. Памятник в честь Кюль-Тегина / С.Е. Малов // Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследование. – М. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1951. – С. 19–55.

9. Малов С.Е. Памятник в честь Тоньюкука / С.Е. Малов // Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1951. – С. 56–73.
10. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследования / А.Г. Малявкин. – Новосибирск : Наука, 1989. – 432 с.
11. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: грамматика и текстология / И.В. Кормушин. – М. : Наука, 2008. – 342 с.

Аннотация. В статье исследуются особенности процесса формирования хозяйственной системы у кочевников Евразийской Степи в период раннего Средневековья. Анализируются преимущества и слабые стороны данного типа хозяйствования по сравнению с хозяйством стран, экономика которых была основана на обработке земли. В контексте исследования процесса формирования системы хозяйствования кочевников автором анализируется процесс формирования общественных институтов кочевников в период раннего Средневековья. Уделяется внимание изучению процесса образования социальной структуры у тюрков раннего Средневековья. Исследование осуществляется на основе анализа текстов каменных стел, которые написаны руническим письмом раннесредневековых тюрков.

Ключевые слова: кочевники, кочевое скотоводство, государственная организация, безопасность хозяйственной деятельности, разделение труда.

Summary. In this article the author has studied the peculiarities of the process of formation of the household systems of the Eurasian Steppe nomads in the period of the early Middle Ages. Positive aspects as well as shortcomings of this particular type of household are compared to the household of the countries the economy of which was developed on growing grains and cultivation. The process of formation of the social backgrounds of the nomads during the early Middle Ages has been studied in the context of the research of the process of the formation of the household system of nomads. Moreover, the process of formation of the social structure in Turkic society during the early Middle Ages has been studied.

Key words: nomad, nomadic pastoralism, state organization, security of economic activity, the division of labor.